
ПРО ДЕЯКІ МАЛОВІДОМІ ТИПИ КЕРАМІКИ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ

М. П. КУЧЕРА (Київ)

На окремих давньоруських поселеннях знайдено глиняний посуд XI ст., який не має місцевих витоків. Він міг з'явитись як внаслідок запозичень, так і переселення мешканців інших регіонів. Ці факти ще не вивчені й відомі автору за дослідженням літописного Пліснеська у верхів'ях Західного Бугу і двох поселень поблизу с. Миколаївка на Росі.

Кераміка XI ст. з Пліснеська неоднорідна. Наприкінці X — початку XI ст. ще панувала місцева традиція в гончарному виробництві. Горщики так званого курганного типу, як і в інших районах Русі, мали манжетоподібні вінця. Плічка оздоблювались кількома горизонтальними лініями, утвореними вістрям, причому, на частині посудин орнаменту не було¹. Аналогічна кераміка характерна для інших західноруських пам'яток, на яких провадились значні розкопки — селища в с. Ріпнів² і для комплексів кінця X — початку XI ст. на городищі в Судовій Вишні у верхів'ях Сана³. Приблизно у першій половині XI ст. в Пліснеську з'являються горщики з крихкого глиняного тіста з домішкою великого піску та кварцю, орнаментовані по плічках невідомими раніше кількома паралельними хвилями, нанесеними двозубчастим, іноді окремим вістрям, які у сполученні з прямими лініями нерідко покривають увесь тулуб посудини⁴. Вінця на них різко відігнуто від плічок (з низькою шийкою), без потовщень, з заокругленим краєм, часто профільованим по зрізу боріздкою (рис. 1, 1, 2). Окремі вінця закінчуються вузьким манжетом з заокругленим ззовні краєм (рис. 1, 3). Ці горщики в комплексах

¹ Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська // Археологія.— 1961.— Т. 12.— Рис. 1, 2, 4; 2, 9.

² Ауліх В. В. Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів, Львівської області // Дисертаційний збірник.— К., 1958.— С. 26 — 58.

³ Ратич О. О. Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957 — 1959 рр. // МДАПВ, 1962.— Вип. 4.— Табл. 1, 1, 2, 3, 6.

⁴ Кучера М. П. Вказ. праця.— Рис. 1, 9; Кучера М. П. Древній Пліснеск // АП.—1962.— Т. 12.— Рис. 19, 4.

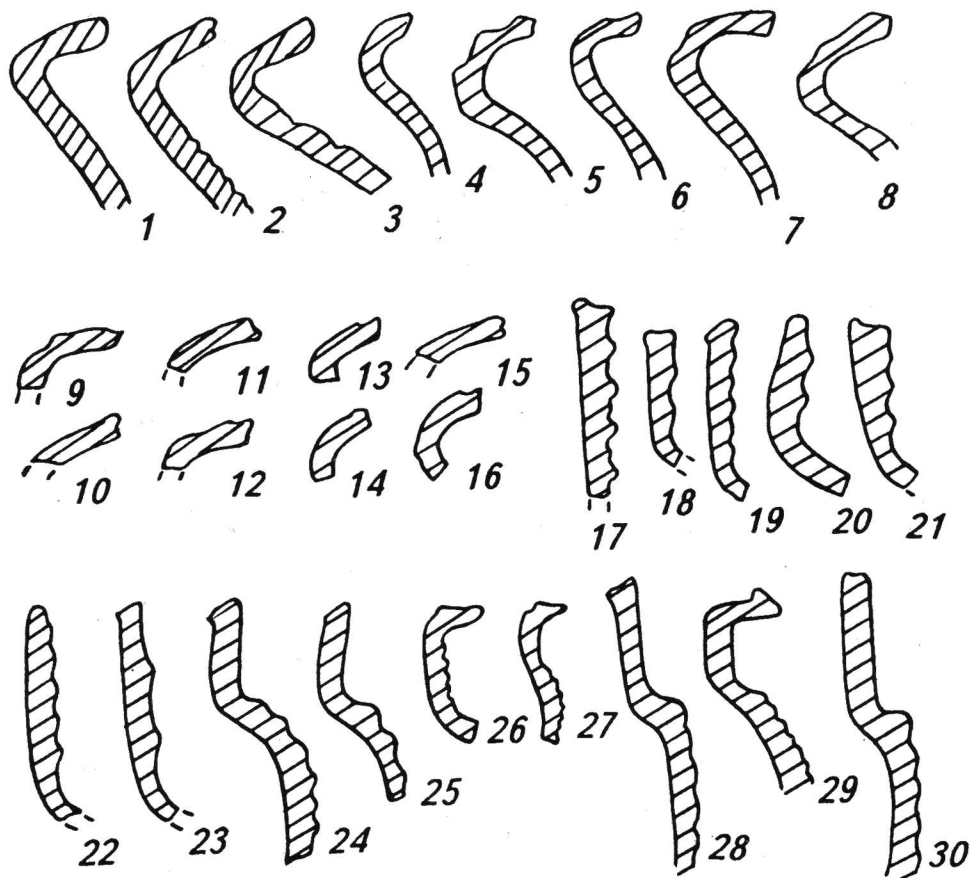


Рис. 1. Вінця посудин. 1—9, 20, 21, 25, 29 — Пліснеськ; 10, 11, 15 — городище під Переяславом-Хмельницьким; 12—14, 16, 17—19, 24, 26, 27 — лівобережне селище поблизу с. Миколаївки; 22, 23, 28, 30 — правобережне селище поблизу с. Миколаївки.

XI ст. переважають. Судячи за публікацією, аналогічна кераміка була характерною для жителів XI ст. на городищі поблизу Судової Вишні після пожежі на його укріпленнях¹. Горщик цього типу відомий з Ланцкоронського городища в районі Кракова на території Польщі, в якому знаходився скарб срібних речей X—XI ст.²

¹ Ратич О. О. Вказ. праця.— С. 119.— Табл. 1, 7—17.

² Jamka R. Wczesnohistoryczny skarb znaleziony na grodzisku w zawadzie Lanckoronskiej // WA.— 1935.— Т. 13.— С. 95—100.— Табл. XIII, 1.

Значно менше в Пліснеську знайдено уламків горщиків, на яких вінця по краю грановані, а на внутрішній поверхні профільовані однією чи двома виїмками (рис. 1, 5 — 9)¹ та з навскісно зрізаним краєм (рис. 1, 4). Горщики з такими вінцями орнаментовані як паралельними лініями, так і задуваною двозубчастою хвилею, хоча сформовані вони значно краще з непогано відмуленого глиняного тіста. Окремі горщики не орнаментовані. На одному з них на денці є клеймо у вигляді знака Рюриковичів². Троє подібних вінців знайдено на городищі XI ст. поблизу колишнього с. Городище під Переяславом-Хмельницьким, в тому числі одне в нижній частині валу. Вони сильно відігнуті й профільовані по краю виїмкою (рис. 1, 10, 11, 15)³.

Певні аналогії кераміці з Пліснеська виявлено на лівому березі Росі на селищі XI — XII ст. біля городища поблизу с. Миколаївки⁴. Цілий ряд вінців посудин закінчується гранованим зрізом (рис. 1, 12 — 14, 16), іноді профільованою виїмкою, в тому числі на внутрішній поверхні при переході до шийки (рис. 1, 12). На селищі знайдено уламок циліндричної посудини (рис. 1, 17), уламки глеків та горщиків з вертикальними вінцями, оздобленими горизонтальними рядами валикоподібних потовщень (рис. 1, 18, 19, 24), горщики з циліндричною шийкою і горизонтально відігнутими вінцями (рис. 1, 26, 27). Останні два типи посуду є і в Пліснеську (рис. 1, 20, 21, 25, 29)⁵.

Горщики з циліндричною шийкою в XI — XII ст. були поширені на польсько-руському порубіжжі в Західному Побужжі, їх відкрито, зокрема в Дрогичині⁶.

¹ Кучера М. П. Кераміка...— Рис. 2, 2.

² Там же.— Рис. 1, 6; 2, 5.

³ Кучера М. П. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким // Археологія.— 1970.— Т. 24.— С. 224.— Рис. 7, 1, 2, 6. Характерно, що на городищі немає слідів постійного заселення. Можливо ці вінця вказують на участь переселенців у будівництві укріплень. На селищі поруч з городищем у підйомному матеріалі та на значному за площею розкопі не знайдено подібних вінців.

⁴ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Поросці // Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 70, 71.— Рис. 3, 44 — 51.

⁵ Кучера М. П. Кераміка...— С. 146, 149.— Рис. 2, 1; 3, 4; Кучера М. П. Древній Пліснеськ...— С. 19.— Рис. 20, 9.

⁶ Musianowicz K., Miśkiewicz M., Walicka E. Wyniki badań prowadzonych 1956 r. na osadzie podgrodowej w Drohiczyńie // WA.— 1957.— Т. 24.— З. 4.— С. 348.— Rys. 53, 11; Walicka E. Wczesnosredniowieczna osada w miejscowości Mogilnica // WA.— 1957.— Т. 24.— З. 4.— С. 365.— Rys. 59, 7; Musianowicz K. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych roku 1954 w Drohiczyńie // WA.— 1955.— Т. 22.— З. 3, 4.— С. 337.— Rys. 43, 1, 3.

Посудини з вертикальними вінцями та циліндричні вважаються типово польськими формами, поширеними в X — XII ст., зокрема, на Шльонську¹.

Друге селище XI — XII ст. поблизу с. Миколаївки розташоване на протилежному правому березі Росі. Розвідковими розкопками² на ньому виявлено досить архаїчні горщики курганного типу з манжетоподібними вінцями, але на відміну від звичайних давньоруських посудин вони досить низькі й повністю орнаментовані горизонтальними лініями (рис. 2, 1). Знайдено також неорнаментовані горщики з простими короткими вінцями без потовщень, які зовсім нехарактерні для давньоруських пам'яток (рис. 2, 2). З інших типів посуду на селищі зафіксовано згадувані вже горщики та глечики з вертикальними вінцями (рис. 1, 22, 23, 28, 30).

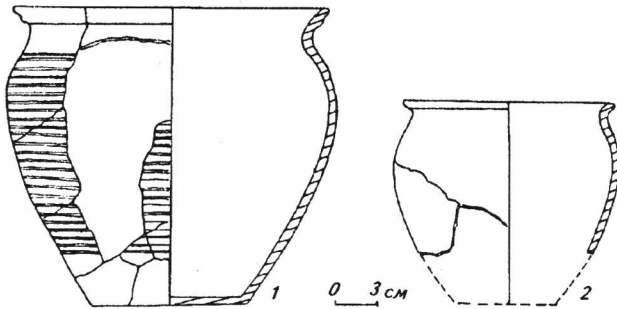


Рис. 2. Горщики з правобережного селища поблизу с. Миколаївки.

Наявність своєрідної кераміки XI ст. поблизу с. Миколаївки необхідно пов'язувати з літописним повідомленням 1031 р. про переселення Ярославом Мудрим на р. Рось полонених «ляхів»³. Відзначимо, що за керамічним матеріалом обидва селища суттєво розрізняються, причому, на лівобережному селищі посуд різноманітніший. Цілий ряд посудин західного типу XI ст., характерних для

лівобережного селища, відсутній на правобережному. Крім того, переважна частина кераміки XI ст. на лівобережному селищі має типові давньоруські риси. Обидва селища розрізняються також характером розташованих поряд з ними могильників: безкурганним на правому березі річки і курганним — на лівому. На лівобережному селищі мешкало місцеве населення, яке протягом XI ст. поповнювалось вихідцями з польсько-руського порубіжжя. Правобережне селище було засноване переселенцями, очевидно, з Південно-Східної Польщі.

¹ Staňa C. K poznání velkomoravských vyšinných hradišť // Archeologické rozhledy, 1967.— Т. 19.— S. 703; Goš V. Wzajemne oddziaływanie północnych Moraw i Śląska we wczesnym średniowieczu na przykładzie znalezisk ceramiki // Silesia Antiqua, 1980.— Т. 22.— S. 161 — 164.— Rys. 1; 2.

² Довженко В., Кучера М. Отчет о работах древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси. // НА ІА ПАНУ.— 1956/ 12в.— С. 40 — 56.

³ ПСРЛ.— 1962.— Т. 2.— Стб. 137.

Дуже важливе значення має з'ясування характеру, причин та часу появи «польських» рис у кераміці західноукраїнських земель. Крім згадуваних Пліснеська і Судової Вишні, ця кераміка відома на кількох пам'ятках у верхній течії Західного Бугу, якщо довіряти визначенню польського археолога А. Новаковського, який вивчав матеріальну культуру цього регіону VIII — XI ст. Він виділяє такі ознаки польського впливу на місцеве гончарне виробництво: наявність посудин з увігнутими досередини денцями; з вертикальними вінцями чи циліндричною шийкою; наявність орнаменту не лише на плічках, а й по всьому тулубу посудини; грубіші домішки в глиняному тісті; слабкий випал¹. За цими ознаками серед 37 пунктів виділяється 14 — 15 (40%) місцезнаходжень кераміки IX — XI ст. з давньопольськими рисами². Автор не конкретизує окремі ознаки чи їх сполучення на тій чи іншій пам'ятці, внаслідок чого висновки недостатньо переконливі. Не вказуються райони в межах Польщі, для яких характерна кераміка з тими чи іншими особливостями, хоч відомо, що на території Польщі кераміка X — XI ст. не була однорідною. Щодо посудин з увігнутими денцями, то вони з'являються в X ст. внаслідок запровадження досконалішого гончарського круга з напівсферичною підставкою як східними слов'янами волинського Побужжя, так і населенням Південно-Східної Польщі. Появу у верхів'ях Західного Бугу горщиків «дроґичинського» типу з циліндричною шийкою, всупереч думці А. Новаковського, не можна безпосередньо пов'язувати з польськими впливами. Їх могли запозичити у дреговичів, в землі яких, на порубіжжі з мазовшанами, існував Дроґичин.

Слід вважати, що на стику східних і західних слов'ян, а також слов'ян і ятвягів, на значній території, видовженій з півночі на південь, унаслідок взаємодій виникло кілька районів з локальними особливостями у гончарному виробництві. У жодному регіоні Русі не трапляється стільки різновидів у прийомах виготовлення й оформлення гончарної кераміки, як на західному її порубіжжі. Очевидно, така ж картина характерна і для східних районів Польщі. При цьому, змішування різних традицій спостерігається з кінця X — початку XI ст., коли з активізацією державної влади відбувається переселення на нові місця. Як свідчать далеко не повні дані, це явище було характерним для визначних укріплених пунктів. Якщо у мирний час пересування населення в зв'язку з господарськими та оборонними заходами не виходило за межі державної території, то під час боротьби Польщі й Русі за сусідні землі було неминучим взаємопроникнення мешканців як за рахунок полонених, так і освоєння тимчасово захоплених районів. Аналогічне явище, що відбилось в першу чергу на керамічному матеріалі, мало місце на польсько-чеському порубіжжі. Раптову появу на початку XI ст. на окремих поселен-

¹ Nowakowski A. Gorne Pobuze w wiekach VIII — XI.— Lodz, 1972.— S. 75, 119.

² Ibid.— Мапа 3.

нях Моравії циліндричних посудин та горщиків з вертикальними вінцями дослідники пояснюють випавами Болеслава Хороброго і перебуванням в цих місцях польських воїнських загонів, які вплинули на місцеве гончарне виробництво¹.

Наявність на окремих пам'ятках Волині, Прикарпаття та Подніпров'я досі маловідомих локальних типів кераміки, що походять з русько-польського порубіжжя, зумовлена різними факторами як культурно-історичними, так і політичними. Це питання слід розглядати в кожному конкретному випадку залежно від обсягу, часу і тривалості побутування сторонніх традицій у матеріальній культурі тієї чи іншої пам'ятки. Щодо Плісеська та Судової Вишні, то в цих населених пунктах зміни в складі керамічного матеріалу відбулися на початку XI ст. і супроводжувалися зменшенням заселеної території порівняно з попереднім періодом і виникненням деяких нових рис у домобудівництві. У Плісеську з'являються напівземлянкові житла з дещо вигнутими назовні стінками котлованів, корито-подібними заглибленнями в долівці невідомого призначення, вирізаними в ґрунті входами, відкрито також двокамерні напівземлянки; поруч з печами-кам'янками з великих брил, характерних для попереднього періоду, споруджуються печі-вогнища, обкладені дрібними камінцями. У Судовій Вишні відбулися більш радикальні зміни: зрубні стінки навколо незаселеного дитинця, як уже згадувалось, були спалені, після чого ця частина городища густо забудовується напівземлянковими житлами, причому, половина з них мала в плані не квадратну форму, як раніше, а видовжено-прямокутну. В усіх нових напівземлянках замість глиняних печей, влаштованих у материковому останці, з'являються опалювальні споруди типу примітивних печей з дрібних камінців чи вогнищ².

Як бачимо, кераміка є досить інформативним археологічним джерелом. Вивчення локальних відмінностей та особливостей в керамічному матеріалі сприяє повнішому осмисленню даних матеріальної культури.

¹ *Staňa C.* Op. cit.— S. 703; *Goš V.* Op. cit.— S. 172.

² *Ратич О. О.* Результати досліджень...— С. 106; *Ратич О. О.* До питання про соціально-економічний характер літописної Вишні // Мат-ли 3 Подільської іст.-краєзнавчої конф.— Львів, 1970.— С. 137; *Ratič A.* Les anciens ensembles fortifiés russes de Soudovaja Višnja // I Medzynarodowy Kongres archeologii slowiańskiej.— Wrocław — Warszawa — Kraków, 1970.— S. 41; *Ратич О. О.* Звіт про дослідження городища в Судовій Вишні в 1958 р. // НА ІА НАНУ.— 1957/35.— С. 1 — 63; *Ратич О. О.* Звіт про дослідження городища в Судовій Вишні в 1958 р. // НА ІА НАНУ.— 1958/33.— С. 1 — 54; *Ратич О. О.* Звіт про дослідження городища Замчиська в Судовій Вишні в 1959 р. // НА ІА НАНУ.— 1959/34.— С. 1 — 50; *Ратич О. О.* Звіт про дослідження городища Замчиська в м. Судова Вишня в 1960 р. // НА ІА НАНУ.— 1960/52.— С. 1 — 40; *Ратич О. О.* Звіт про дослідження городища Замчиська в м. Судова Вишня в 1961 р. // НА ІА НАНУ.— 1961/34.— С. 1 — 30; *Ратич О. О.* Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня в 1962 р. // НА ІА НАНУ.— 1962/40.— С. 1 — 33.